

A MI MADÁCHUNK

Madách Imre az egyetlen költő a világirodalomban, aki a XIX. század lelkének egységes és művészi kifejezést tudott adni. Egy egész század lelkéhez nyúl biztosan alakító kézzel, s fejlődésének vonalát megrajzolja olyan időben, amikor ez pályájának alig tette meg felét. Hogyan tudott a feladattal megbirkózni? Csupán nagyméretű zsenialitásával, amely kora eszméivel oly bensőségesen forrott össze, hogy kiteljesedésben látta meg azt is, ami még csak magjában rejtett vagy boldog zsenge korát élte.

A XIX. századi léleknek két legfőbb idomítóját Európára a XVIII. század végének fölbomlott műveltsége hagyományozta. Különös kor volt ez, neon a maga megéléseiben, hanem abban a súlyos és sok tekintetben gyászos hagyatékban, amellyel a születő századot útjára bocsátotta. Napoleon, az utolsó cselekvő ember, a klasszikus értelemben vett utolsó emberideál letűnt a világ színpadáról, s a kiskorú emberiség, amely többé maga felett emberfeletti embert nem akart tűrni, két dajka kezében maradt: a Kantéban s a Rousseau-éban. Ha Madách jelképezésével akarunk élni, azt mondhatnók, hogy az egész XIX. század e két jellegzetes férfitípusnak: Kantnak, a jelenségvilági Luciferjének, s Rousseu-nak, az eszme- és érzelemvilág Ádámjának változatos szerepeket fölvevő színjátéka volt. Milyen szerencséje az emberiségnek, hogy az ész nyelvét oly kevesen értik és szeretik. Mi lett volna Európával, ha a nagy tömegek számára Kant éppen olyan hozzáférhető, mint Rousseau? De az emberiség mindig csak annyit hallgatott Kantra, mint Ádám Luciferre. Borzadozva nézte a sötét szakadékot, amelyről a tiszta ész a csillogó fölületet leszakította, s ha meg is tántorodott, végső pillanatban mégiscsak a másik végleletet választotta: a tiszta

érzelmet és ösztönt megtestesítő nőt, a nagy Természetet, amely titokzatos méhében mindig új lehetőségeket hord.

A kanti és rousseau-i eszmevilág számtalan népszerűsítőn, folytatón és kiegészítőn keresztül behatolt az európai lélekbe, s előidézte a jóra és rosszra való értekelésnek két hatalmas áramlatát, amely küzdve, egymás ellen törve, de sokszor össze is olvadva és békés összhangot teremtve végigkíséri az egész XIX. századi műveltségfejlődést. A Schopenhauerben és Byronban tetőpontjára emelkedő kanti pesszimizmus Európa különböző műveltségterületein különböző sorsra jutott. A legerősebb csapást életigenlő relativitás-elméletével Hegel mérte rá Németországban. Ez az optimisztikus gondolat a megfigyelő és kísérletező tudományokat hihetetlenül felvirágoztatta, s a politikában Rousseau folytatásaként helyet szorított a népjogoknak. Az irodalmi byronizmus megtisztult a népköltészet kristálytisztá vizében (Németország, de főleg Magyar- és Oroszország), vagy elsajátította a természettudományok aprólékos, megfigyelő módszerét (Franciaország). Úgy látszott egy pillanatra, hogy az európai lélek összhangját a mindent, de legfőképpen vallást és erkölcsöt helyettesíteni akaró tudomány biztosítani képes. A nagy értékért s nagy eszméért lelkesülő elmék háttérbe szorultak, elfogadta mindenki a gondolatot hogy a tudomány a maga boldogságátlagával meg fogja váltani a világot. Madách egyéni alkotó képzetével itt kapcsolódik be az európai lélek fejlődésébe. Ekkor fokozza föl saját sorsát, saját életszemléletét európai sorssá, európai életszemléleté. Az egyetemes európai lélek még mit sem tud arról a nagy változásról és keserű csalódásról, amiket ő már éles víziókban maga előtt lát.

Az európai pszichikai élet kissé fölületes összhangján az első rést a német—francia háború ütötte. A lét- és értékkérdések, az erkölcsi és természetfölötti problémák újra előtérbe léptek. Az emberek új miszticizmus-új emberi nagyság után áhítoztak. A nagy szintézisek ezúttal természetesen nem a kísérleti tudományokból. hanem a művészetekből s a bölcsleletből indultak ki.

A XIX. század vége annyiban hasonlított elődjéhez, hogy ez is új életértékelési kísérletekkel zárult le, Hogy mi lesz ezeknek a sorsa, ki tudná megmondani? A két századvég közötti hasonlóságokban azonban valamely visszás aránytalanság már most is észrevehető. A XVIII. század kétségtelenül nagyobb jelentőségű érzékeket hagyományozott, mint a XIX. század, s viszont, a nagy forradalmat követő XIX. század eleji fölfordulás sokkal kisebb méretűnek, kevésbé életgyökerekbe vágónak látszik, mint az a rettenetes válság, amelyet ma élünk. Vannak sötéten látó elmék, akik a mai idők analógiájáért elmennek egészen a római birodalom fölbojlását követő zavaros európai időkhöz. Akárhogy van is a dolog, annyi kétségtelen, hogy az, amit nemcsak történelmileg, hanem műveltségi szempontból is XIX. századnak nevezünk, ez a nagy lélekösszeg, ma már előttünk világos vonalakban bontakozik ki. A szakadékon túl, amelyet a világháború az idők folyamataiba vágott, föltűnik szemünk előtt a másik parti világ: hívon, mint ifjúságunk, mert hiszen ígázatében nőttünk föl s mégis különváltam idegenül, mint lelki megrázózkodtatások után az azt előidéző csapások, ha már a válságon túl vagyunk.

Ezt a világot zárta le Madách Imre *Az ember tragédiájában*. Egy századot kitevő kor lelkének nem foszlányát adta, a kifejezők kórusában nemcsak egy hangot ütött meg, hanem merész íveléssel hidat vert az egyetemes életszemlélet egész folyama felé, kiindulásától, Kanttól és Rousseau-tól kezdve egészen célhoz éréséig, Nietzscheig és Bergsonig.

Mit nyújthat Madách életének és egyéniségének ismerete annak a megértéséhez, hogy miért éppen általa aki megyéjének horizontját is alig lépte túl, s miért éppen sztrigovai kis udvarházában kellett annak a nagy elme- és képzeletkoncepciónak előállnia, amely egy egész korlélek tragédiáját zárja magában? Madách korábbi műveiből kétségtelenül kibonthatunk egypár szílat amelyek később *Az ember tragédiájának*, hatalmas gobelinjeibe is belekerültek. Olvashatunk tőle egyes költeményeket, amelyekből kiizzik képzeletének panteisztikus természetérzéke. Megfigyelhetjük úgy-

szólván gyermekkorától kezdve benne a „nyugtalan-ságnak azt az elektricizmusát”, amely gyökeres lelki válság fõlszínre vetõdõ rezgése lehet. Megállapíthatjuk, hogy családi tragédiáját bátran és férfiasan megélte egészen addig a fokig, amikor szenvedélye” már távlatba került, s így alakíthatóvá vált. Sõt rámutathatunk arra a pillanatra, amikor az Ádám-tragédia elsõ csírája képzeletébe került, írásai között fõnmaradt egy Szontágh Pálhoz írt sõtét, mindent kicsúfoló költemény, amely alá 1857-ben a következõ sorokat írta: „Újra elolvastam a Pálnak töltött mérget. Miért nem tartám azt magamnak? Eh, mit! E mérég igazság, ha tragédia is, s az emberi természet sohasem tagadta meg magát, és Ádám a teremtés óta folyvást csak más és más alakban jelen meg, de alapjában mindig ugyanazon féreg marad, a még gyarlóbb Évával oldalán.” Mindezek az elõzmények a mû lényegének megértéséhez édeskeveset nyújtanak. Hiszen a kritikusok *Az ember tragédiájának* rejtélyén még Madách életében hajba kaptak. Ha külsõ körülmény-magyarázatok segítettek volna a dolgon, Madách bizonyára megadta volna azokat. Csakhogy Madách már kész mûvével szemben éppen olyan idegenül állt, mint mi magunk. A mûvészet életközlõ organikus munkája elõttünk nem lesz világosabb, ha megkérdezzük azt, akiben az isteni színjáték végbement. Nagyon valószínû, hogy Madách *Az ember tragédiáját* pesszimiztikus lezárásúnak tervezte. Azonban az anyag, amelybe lelket lehelt, erõt vett rajta, mint Goethe varázsló inasán a fõlszabadult víz...

A XIX. századi európai lélek fejlõdése azonban sok tekintetben megvilágítja Madách mûvének titokzatos-ságát. Azért beszélhetünk a mi Madáchunkról, mert a megélésben most jutottunk el annyira, hogy Madách zsenijének merész szárnyalását utolérhettük.

Az ember tragédiájának három fõ alakja, Ádám, Éva és Lucifer, kezdettõl fogva három nagy életerõt képvisel: Ádám az uralkodásra termett férfit, aki az intelligencián kívül a jellem nagy tartalékjaira: az eszményre s az érzelmekre támaszkodik, Éva a zavartalan természeti ösztönt s Lucifer a tiszta ész. *Az ember tragédiája* ott kezdõdik, amikor a férfi az ösztönélet para-

dicsomából öntudatra ébred. A nő ezzel a paradicsommal mindig titkos összeköttetésben marad. A férfi azonban sokszor csupán az öntudat szolgálatába szegődik. Sohasem lesz tiszta ész, s azért kell ennek az erőnek Luciferben megszemélyesítőt keresni, és sohasem lesz tiszta ösztön, mert ez a nő sajátja. A férfi a kettő között áll, ha küzdeni kell, az ész szavára hallgat, s ha a küzdelemben kifárad, az ösztön titokzatos forrásaiból merít új erőt. Ezek az elvont fogalmak Madách művében életté elevenednek. Minden megvalósulásukban új és új vonásokban mutatkoznak be, s ezek a változások terítik rájuk az élet sokszínű köntösét, amely alatt az alaperőket fölismerni nem, csak megérezni lehet.

Az *ember tragédiájának* Madách egyénisége szempontjából legérdekesebb jelenete a londoni szín. Itt számol le korának álmodozó hegelianizmusával. Élesen, szinte kegyetlenül mutatja be a mikrokozmosz világát. De a szint hatalmas haláltáncsal fejezi be, ahol a mű lappangó alapeszméje a legnyilvánvalóbban lép elénk. A tátongó sűrűreg mindenkit elnyel, csak Évát nem, aki megdicsőülve száll a magasba. Hiába törpíti el a kicsik uralma és kicsinyes gondolkodása a monumentális életet, azért az Ösztön tovább él: a végzetes haláltáncban Éva csak fátylát veszíti el, vagy még azt sem. Az emberi ész kötődéseit a nagy alkotó ösztönrel azonban Madách tovább akarta ecsetelni. Ez a kérdés lelkének, saját életének legbelsőbb problémája volt, és ösztönösen érezte, hogy a XIX. századi összeomlás ezen a téren lesz a legmélyrehatóbb. Azért következik még két szín. A falanszter-rendszer, a tiszta ész gyermekes álmodozása, s az eszkimó-jelenet, a természettudományos gondolkodásmód karikatúrája. A magára maradt öntudat most nyilván láthatja, hogy hová jut, ha az élet ösztönös áramlataival szakít. Az emberi ész önmagában csak az öngyilkosság útjára léphet. Ádám, aki Lucifer vezetése mellett járta be az élet útjait, véget akar vetni életének. De hiába, az életösztön kipuштíthatatlan. Éva ajkával Ádámot a Természet nyilvánvalóan figyelmezteti erre.

Az *ember tragédiájának* végső konklúziója azonos mindazokkal az erkölcsi szintézisekkel, amelyekhez művészetben s bölcséletiben a természettudományos gondolkodásmód ellenzői: Nietzsche, Bergson, Tolsztoj, Dosztojevskij és Romain Rolland eljutottak. Madách műve a nemzetközi szellemáramlatokba már első, 1865-ben készült német fordításában is eljutott. Csak így tudjuk azokat az erős kapcsolatokat megérteni, melyek például *Az ember tragédiája* s Gobineau-nak 1877-ben megjelent *Renaissance*-a között vannak.

Eszmei tartalmán kívül van még egy más szempont is, amelyet *Az ember tragédiájában* hangsúlyoznunk kell. Madách nemcsak a XIX. század lelkének legegységesebb kifejezője, hanem talán az egyetlen drámaíró, aki a monumentális műforma kérdését a modern élet-szemléletből kiindulva oldotta meg. A leghatalmasabb műszerkezetet kísérelte meg, ami csak XIX. századi író képzeletében megfogánhatott, s mikor tárgyának művészi formát keresett, nem nyúlt több-kevesebb módosítással a régiek klasszicizmusához, hanem korának minden nagyvonalúságot megtagadó szelleméből kényszerítette ki a szerkezet hatalmas arányait. Egyetemes tudott lenni művének nemcsak anyagában és szellemében, hanem formájában is. A XIX. század meddő drámakeresései közt *Az ember tragédiája* az egyetlen mű, amely a modern léleknek hajlékot paroszi márványból emelt.